

BENET BAÏLS I LA INTRODUCCIÓ DELS CORRENTS HIGIENISTES EN L'ESPANYA DEL SEGLE XVIII

Enrique Giménez López

El 26 de maig de 1781 el Consejo de Castilla, atenent el dictamen dels seus fiscals, va sol·licitar de la Reial Acadèmica de la Història un informe «*en punto a la serie de la disciplina eclesiástica en materia de entierros dentro y fuera de las Iglesias*»¹, inici de l'*Expediente general sobre cementerios*.

Entre la documentació manejada pels acadèmics hi havia diverses *Disertaciones*, cartes pastorals, edictes i cèdules diverses. Alguns d'aquests edictes, com ara el del rei de Sardènia, o cèdules, com la del Senat de Savoia, havien estat publicats per la *Gaceta de Madrid* el febrer del 1778², però dues *Disertaciones* –la de Scipiò Piattoli, catedràtic d'Història Eclesiàstica de la Universitat de Mòdena, publicada el 1774, i la inèdita del canonge de Segòvia Ramón Cabrera³– i les cartes pastorals del'arquebisbe de Toulouse, del 1775, i del de Toríno, del 1777, van ser reunides i editades el 1789 pel català Benet Baïls, director de Matemàtiques de la Real Academia de San Fernando⁴. En l'*Informe dado al Consejo...* per l'Acadèmia de la Història també s'esmentava la traducció i l'edició feta per Baïls d'un llibre titulat *Tratado de la conservación de la salud de los pueblos*, com a obra que calia tenir en consideració, «*una obra portuguesa anónima, cuyo autor consta ser Antonio Riveyro Sanches*»⁵.

Les notícies biogràfiques que tenim de Benet Baïls, traductor i editor d'aquestes obres que introdueixen a Espanya els corrents higienistes europeus, procedeixen de dades conservades als arxius de la Facultat de Teologia de Granada⁶ i de la Real Academia de San Fernando⁷. Baïls havia nascut el febrer del 1731 a la població catalana de Sant Adrià de Besòs, però quan era un infant es va traslladar al Rosselló, ja que el pare, fabricant de mitges de seda, va instal·lar a Perpinyà un taller tèxtil. Va estudiar matemàtiques i teologia amb els jesuïtes a la Universitat de Tolouse i el 1755 es va traslladar a París, on es va introduir en els ambients il·lustrats. Segons la *Noticia* sobre la seua vida que es conserva a Granada,

1. AHN, *Consejos*, lligall 1.032, *Dictamen de los Fiscales del Consejo sobre Real Orden de 24-III-1781*, 2 de maig de 1781.

2. *Gaceta de Madrid*, 17 de febrer de 1778, p. 62-65.

3. Cabrera, nascut a Segòvia el 1754, era canonge d'Olivares. Posteriorment, va ser director de la Real Academia de la Lengua i acadèmic d'honor de la de San Fernando, a més de conseller d'Estat.

4. *Pruebas de ser contrario a la práctica de todas las naciones y a la disciplina eclesiástica y perjudicial a la salud de los vivos enterrar los difuntos en las iglesias y los poblados*, Madrid, 1785.

5. *Informe dado al Consejo por la Real Academia de la Historia...*, Madrid, 1786, p. XXXV-XXXVI.

6. En el *Fondo Saavedra*, caixa 73-9 d'aquest arxiu, hi ha dipositat un document titulat *Noticia de D. Benito Baïls*. Agraesc a la Dra. Inmaculada Arias de Saavedra les seues gestions perquè poguera comptar amb promptitud amb la reproducció fotocopiada d'aquesta *Noticia*.

«incorporado en una de las mejores Academias le estrecharon por los años de 1760 a aceptar el encargo de escribir la parte correspondiente a España en el Diario histórico y político general que a la sazón daban a la luz los sabios Marqués de Condorcet, D'Alambert y otros literatos». Va entrar també com a secretari al servei de l'ambaixador espanyol davant la cort de Versalles, Jaime Masones de Lima⁸, gràcies al seu alt nivell cultural i al coneixement que tenia del francès, l'italià, l'anglès i l'alemany. Va tornar a Espanya amb Masones quan aquest fou nomenat, el 1761, conseller d'Estat i va comptar amb la protecció del poderós i influent duc d'Alba, que el posà en contacte amb Aranda, Campomanes, Iriarte i Azara. Va col·laborar amb la Secretaria d'Estat en la traducció d'escrits diversos, antijesuïtes, uns, i de teoria militar, d'altres. Entre els primers, Baïls va traslladar al castellà per al *Mercurio* diverses notícies sobre l'expulsió dels jesuïtes de Portugal en la línia que volia el comte d'Oeiras, futur marquès de Pombal, cosa que li va fer guanyar la malvolença dels projesuïtes; entre els segons, va arribar a ser publicada, el 1762, la seua traducció de la *Instrucción militar del rey de Prusia a sus vasallos*, ja que es va considerar oportú que es difongueren a Espanya les reformes militars prussianes en un moment en què el país estava en plena guerra dels Set Anys i en què la Secretaria de Guerra estava embrancada a aplicar les importants reformes militars que Carles III afavoria i a les quals donava forma la Junta de Ordenanzas, creada amb aquesta finalitat⁹. En la Secretaria d'Estat va participar amb Tomás Iriarte, nebot i protegit de l'acadèmic Juan de Iriarte, en l'edició del *Mercurio Histórico i Político*¹⁰, i va conèixer Llaguno Amírola; va forjar amb els dos uns llaços d'amistat duradors.

El 1763, Baïls pugnava per ser acadèmic¹¹. En una carta a Campomanes, conservada en el seu arxiu privat¹², denunciava les maniobres dels seus enemics per a evitar la seua elecció, i la protecció i el suport que rebia del secretari d'Estat, Ricardo Wall, i dels seus col·legues del ministeri Iriarte i Llaguno, a més de la del mateix fiscal del Consejo. Els seus contraris eren els jesuïtes que, segons els seus informes, maniobraven utilitzant els poderosos peons de Francisco Huerta y Vega i Agustín Montiano¹³, vinculats des de sempre a la Companyia de Jesús¹⁴. Per tant, Baïls havia unit la seua sort a una de les faccions que pugnaven per ampliar la seua parcel·la de poder en la cort, entre els diversos ingredients de la qual hi havia l'antijesuïtisme, que, no molt més tard, donaria als seus membres uns rèdits gens menyspre-

7. Claude BÉDAT, «Don Benito Baïls, Director de Matemáticas de la Real Academia de San Fernando desde 1768 a 1797. Su biografía, su «elogio» sus dificultades con la Inquisición», en *Academia. Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, núm. 27, 1968, p. 29-50. Una part de l'article conté la transcripció de l'*Elogio de Benito Baïls* recollida en el lligall «Papeles antiguos, interesantes y curiosos: Vidas de varios profesores», que es conserva en la biblioteca de l'Academia. L'*Elogio* ocupa de la p. 24 a la 31.

8. Jaime Masones va representar Espanya en el Congrés d'Aquisgrà del 1748. Va ser ascendit a tinent general un any després i va passar a ocupar l'ambaixada d'Espanya a França entre 1752 i 1761. Va ingressar en el Consell d'Estat el 1761. Veg. Feliciano BARRIOS, *El Consejo de Estado de la Monarquía española, 1521-1812*, Madrid, 1984, p. 420. Al setembre del 1776, Masones va ser nomenat acadèmic d'honor de l'Academia de San Fernando, a la qual estava vinculat Baïls des del 1768.

9. Horacio CAPEL - Joan Eugeni SÁNCHEZ - Omar MONCADA, *De Palas a Minerva. La formación científica y la estructura institucional de los ingenieros militares en el siglo XVIII*, Barcelona, 1988, p. 63-64.

10. El *Mercurio*..., la responsabilitat editorial del qual era de la Secretaria d'Estat, va ser dirigit per Tomás Iriarte fins al 1772, any en què va ser substituït per Clavijo y Fajardo. Cfr. Paul-J. GUINARD, *La presse espagnole de 1737 a 1791*, París, 1973, p. 222.

11. Com assenyalava Sempere y Guarinos, Baïls va aconseguir ser «individuo de las Reales Academias Española y de la Historia, y de las Ciencias Naturales y Artes de Barcelona». Cfr. Juan SEMPERE y GUARINOS, *Ensayo de una biblioteca española de los mejores escritores del reinado de Carlos III*, 1r volum, Madrid, 1785, p. 180-183.

12. Ha estat publicada en el vol. I i, fins ara únic, la seua correspondència. Veg. Pedro R. de CAMPOMANES, *Epistolario. Tomo I (1747-1777)*, Madrid, 1983, p. 93-94.

13. Huerta havia publicat el 1738 la seua obra *España primitiva* amb el suport de les reials acadèmies, a pesar de basar-se en un fals cronicó. Veg. Antonio MESTRE SANCHIS, *Historia, Fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del siglo XVIII*, València, 1970, p. 389-391. Agustín Montiano, d'altra banda, mantenia un gran ascendent en la política cultural com a director perpetu de l'Acadèmia de la Història i en la condició de titular d'una de les secretaries de la cambra des del 1746, lloc que va ocupar fins a la seua mort, l'1 de novembre del 1764. Veg. *Gaceta de Madrid*, 15 de novembre del 1746, p. 371.

14. Montiano, valedor de Huerta, va participar en la seua joventut en la justa poètica organitzada pel col·legi de la Companyia a Múrcia per a celebrar la canonització de Luis Gonzaga i Estanislau de Kostka. Cfr. Francisco AGUILAR PIÑAL, «Poesía», en *Historia literaria de España en el siglo XVIII*, Madrid, 1996, p. 50. En els inicis de la brillant carrera de Montiano es trobava la mà del confessor del rei, el P. Guillermo Clarke. Veg. Giovanni STIFFONI, *Verità della Storia e ragioni del potere nella Spagna del primo '700*, Milà, 1989, p. 202.

ables. Pel 1763, però, el candidat a acadèmic era poc optimista, vista la força que encara tenien els ignasians¹⁵.

La seua militància antijesuïta va començar a repartir dividendes després de l'expulsió de la Companyia l'abril del 1767. Un any més tard, Baïls va ser nomenat director de Matemàtiques de l'Acadèmia de Bellas Artes de San Fernando, i va ser protegit per Jordi Juan, Manuel de Roda i el duc d'Alba.

L'Acadèmia de San Fernando responia a una antiga aspiració de Jordi Juan, que havia proposat al marquès de l'Ensenada un projecte d'Acadèmia de Ciències, el qual havia pres un tomb diferent quan va ser aprovada el 1752, en crear una institució que tractara d'aplicar les ciències a les arts considerades com a tals; la pintura, l'escultura i l'arquitectura. El 1766 es va posar en marxa la càtedra de Perspectiva i Geometria, que va ocupar Alejandro González Velázquez, orientada a pintors i escultors, i el 1768, la de Matemàtiques per a arquitectes, que va correspondre a Baïls¹⁶, amb l'aval de Jordi Juan.

L'opinió del mariner i científic espanyol sobre els seus coneixements matemàtics degué ser molt positiva, ja que en la seua biblioteca comptava amb la traducció al francès que Baïls havia publicat a Amsterdam el 1757 del matemàtic britànic Brook Taylor, membre de la generació posterior a Newton que va prosseguir el desenvolupament del càlcul infinitesimal, amb el títol *Nouveaux principes de la perspective lineaire*¹⁷. A més, Jordi Juan també comptava amb el *Tratado de Matemáticas* que Baïls, en col·laboració amb el tinent coronel Jeroni de Capmany, havia publicat a Madrid el 1772 per a ús de les escoles de cadets establertes en els regiments d'infanteria¹⁸. La protecció de Jordi Juan va ser essencial en la seua carrera com a matemàtic. Va ser el mariner qui li va donar suport perquè s'encarregara de l'ensenyament de les matemàtiques dirigit a la formació d'arquitectes de l'Acadèmia de San Fernando amb la publicació, sota la seua revisió¹⁹, dels tres volums dels seus *Principios de matemáticas de la Real Academia de San Fernando*, editats a Madrid el 1776, tres anys després del traspàs del seu mentor, i amb un *Elogio de Jorge Juan* que el mateix Baïls va incloure en el frontispici de la seua obra.²⁰

Encara que *Principios de matemáticas* va ser el més utilitzat dels seus llibres, també va publicar altres obres: el 1775 va donar a la llum les seues *Lecciones de clave i principios de armonía*, i quatre anys més tard, els onze volums dels seus *Elementos de matemáticas*, editats també a Madrid, tot i que després de la seua mort van eixir a la llum l'*Aritmética y geometría práctica de la Real Academia de San Fernando*, el 1801, i el *Diccionario de arquitectura civil*, un any més tard.²¹

Entre febrer i novembre del 1791, Baïls va tenir problemes amb la Inquisició. Va ser detingut el 3 de febrer d'aqueix any; «*fue arrastrado a la prisión con una sobrina que se brindó a encerrarse con él por piedad para asistirle*», segons el testimoni de Joaquín Lorenzo Villanueva, que ell considerava «*persona bien quista y de grandes relaciones, a quien conocí cuando vivía en la calle de Carretas*»²², acusat de posseir llibres prohibits i d'incomplir els

15. Afirmava en una carta a Campomanes: Llaguno «*procura hacer lo que pueda por mí, pero que ve las cosas muy mal paradas*». Va ser elegit acadèmic supernumerari de la Història el 17 de maig del 1765, després del traspàs de Montiano, que l'havia vetat, i a prendre possessió del càrrec el 26 del mateix mes. He d'agrair aquesta informació a l'acadèmic corresponent i col·lega Dr. José Manuel Abascal.

16. Van ser nomenats Francisco Subirás, que havia sigut professor de Matemàtiques del Colegio Imperial, encara que mai va exercir la plaça, i Benet Baïls com a primer director. Cfr. Alicia QUINTANA MARTÍNEZ, *La arquitectura y los arquitectos en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (1744-1774)*, Madrid, 1983, p. 43-45.

17. Rafael NAVARRO MALLEBRERA-Ana Ma. NAVARRO ESCOLANO, *La biblioteca de Jorge Juan*, Alacant, 1987, p. 57.

18. *Ibidem*, p. 79.

19. Alicia QUINTANA MARTÍNEZ, *op. cit.*, p. 75.

20. L'any 1777 es queixava amargament a Campomanes que «*unos hombres de mala voluntad y peor lengua*» havien qualificat d'«impostura» l'afirmació de Baïls continguda en l'*Elogio*, que la tenacitat de Jordi Joan havia sigut la responsable de l'encàrrec del curs de matemàtiques que li havia fet l'Acadèmia. Veg. Pedro R. de CAMPOMANES, *Epistolario...*, p. 584-585. Ferit en l'amor propi, Baïls va enviar a Campomanes un certificat del secretari de l'Acadèmia en el qual provava que tot el que s'assenyala en l'*Elogio* era cert. El certificat es troba en l'arxiu Campomanes, dipositat en la Fundació Universitària Espanyola amb la signatura A.C. 34-10 bis 2.

21. Hi ha reedicions fetes a Oviedo, l'any 1973, i a Múrcia, el 1983, per iniciativa dels col·legis oficials d'aparelladors respectius.

22. J.L. VILLANUEVA, *Vida literaria* (edició, introducció i notes de Germán Ramírez Aledón), Alacant, 1996, p. 127-128.

preceptes d'oir missa i de comunió anual. No era la primera vegada que Baïls es trobava amb el Sant Ofici. Bédat ha investigat les denúncies de què va ser objecte el 1765, també per possessió i ús de llibres vedats.

Per motius que res tenien a veure amb el Sant Ofici, però previsiblement de tipus polític, va ser desterrat al convent dels Màrtirs dels Carmelites Descalços de Granada en compliment d'una ordre reial de 28 de febrer de 1792. Encara que Bédat no ens dóna cap pista sobre aquest confinament, és molt probable que tinguera relació amb la substitució de Floridablanca per Aranda davant la Secretaria d'Estat el mateix 28 de febrer. Al gener del 1793 li va ser indultat el desterrament, amb Manuel Godoy com a màxim responsable polític de la monarquia des de novembre de l'any anterior²³. Quatre anys més tard, el 12 de juliol del 1797, s'esdevenia el traspàs de Baïls, que arrossegava des de feia anys una malaltia que el tenia semiimmobilitzat i que es va agreujar a partir d'un atac que va patir el 18 d'abril del 1796 que el va deixar totalment paralític.

La primera de les obres en què Baïls va exercir tasques d'editor va ser el *Tratado de la conservación de la salud de los pueblos*. En la portada d'aquesta obra, donada a la impressió el 1781 per la impremta de Joaquín de Ibarra, Benet Baïls apareixia com a traductor. En el pròleg, Baïls donava compte dels propòsits que el van portar a traduir i a publicar l'obra i oferia una breu semblança biogràfica de l'autor, el portuguès António Ribeiro Sanches.

Segons confessió pròpia, Baïls havia pretès afegir al volum novè dels seus *Elementos de Matemáticas*²⁴, dedicat a l'arquitectura, i a tall d'apèndix, unes consideracions sobre mesures higienistes que pensava titular *Policía de la ciudad*. Creia, des d'una perspectiva aerista, que els arquitectes i les autoritats havien de mantenir pur l'aire que havien de respirar els habitants de cada població, ja que «*casi todas las enfermedades que nos acometen*» tenen origen en la corrupció de l'aire. Si no va redactar la *Policía de la ciudad* va ser perquè va trobar l'obra de Sanches, que, al seu parer, recollia amb detall els objectius que ell mateix s'havia proposat i amb els continguts de la qual es va trobar plenament identificat. L'obra, que havia estat publicada com a anònima, era deia Baïls— d'un portuguès anomenat António de Ribeiro, natural de Penamacor, on havia nascut el 1699, i que havia estudiat medicina a la Universitat de Salamanca, en la qual s'havia doctorat. Esperit inquiet, després d'haver exercit la seua professió de metge a Portugal durant un breu període de temps, va viatjar per Itàlia França, Escòcia, Anglaterra i Holanda, on va ser deixeble de Hermann Boerhaave, el famós professor de la Universitat de Leiden²⁵. En el text, són molt evidents les influències de Boerhaave, anomenat *el gran Boerhaaven*, i de científics francesos, italians en menor mesura i, sobretot, britànics, com tindrem ocasió d'assenyalar.

Per indicació del seu mestre Boerhaave, Sanches es va traslladar a Rússia com a protometge de l'exèrcit que havia de combatre contra els turcs el 1735. Des d'aquest any fins al 1731 va viatjar per Ucraïna, Crimea i Tartària, època durant la qual va mantenir correspondència amb el naturalista Buffon, que va deixar senyal d'aquests contactes episto-

23. Només la caiguda d'Aranda i la substitució d'aquest per Manuel Godoy va possibilitar que la situació de Baïls millorara. Segons la *Noticia acerca de D. Benito Bails, «en 24 de noviembre del mismo año [1792] dirigió Bails nueva representación al Ministro de Estado que en aquellos días acababa de suceder al Sr. Conde. Enterado S.E. de ella dio curso al expediente, mandó buscar los antecedentes en la Secretaría de Estado, en la de Gracia y Justicia, y en la de la Presidencia, pero en ninguna los había. Tomó informe del Gobernador del Consejo quien respondió no tenía antecedente alguno, y que lo que pedía Bails que se le oyerá era justo»*.

24. L'obra completa estava formada per 11 volums.

25. Segons Antonio Mestre, és possible que les seues obres s'estudiaren en la Universitat de València en la primera meitat del segle XVIII, si bé Maians va incorporar els seus tractats al pla d'estudis de 1767, junt amb els de Haller, Van Swieten, Gorter i Hoffmann. Vid. MESTRE, Antonio, *Gregorio Mayans y la reforma universitaria*, València, 1975, p. 132-136 i PESET, Vicent, *Gregorio Mayans i la cultura de la il·lustració*, València, 1975, p. 229-385. En el *Plan de estudio para la Universidad de Sevilla*, presentat per Olavide, que seguia la concepció maiansiana, Boerhaave havia d'estudiar-se a la Facultat de Medicina. Vid. AGUIAR PIÑAL, Francisco, *La Universidad de Sevilla en el siglo XVIII. Estudio sobre la primera reforma universitaria moderna*, Sevilla, 1966, p. 202-203. Des del 1771, les Universitats de Salamanca i Valladolid recomanaven les obres de Boerhaave i les del seu deixeble Albert Haller. Cfr. LÓPEZ PIÑERO, J.M., *Medicina, Historia y Sociedad*, Barcelona, 1969, p. 154-173. Tanmateix, Cervera les va rebutjar aduint l'excessiva extensió d'aquesta i perquè considerava que afavorien el materialisme. Cfr. PRATS, Joaquim, *La Universitat de Cervera i el reformisme borbònic*, Lleida, 1993, p. 289.

lars en els toms III i XV de la seua *Histoire Naturele generale et particuliere*. El 1737, Ribeiro Sanches va ser nomenat metge de la tsarina i el 1747 es va retirar a París, on va continuar exercint la medicina fins al seu traspàs, el 1782²⁶.

En el pròleg de l'autor, Sanches refereix les intencions de la seua obra: que les autoritats prenguen consciència de la utilitat de la higiene i de les mesures preventives per a la salut dels pobles, és a dir, una «*especie de medicina política*», ja que sense una intervenció de les autoritats no seria possible el desitjable increment demogràfic. També en el pròleg anunciava els fonaments teòrics de la seua posició: la «*malignidad de la atmósfera*», l'aire corromput, era el principal factor causant de malalties, i sobre aquesta qüestió farà girar els trenta-un capítols del·libre.

La putrefacció dels cossos té un lloc central en la concepció de Sanches. Per aquesta raó, les esglésies, i els enterraments que s'hi fan, reben una atenció especial. Sanches concebia la superfície de la Terra, «*hasta la profundidad de algunos pies*», com un compost de matèries procedents de tots els éssers vius, vegetals i animals, que han anat podrint-s'hi des de la creació del món. En el subsòl de les esglésies, amb enterraments ininterromputs d'ençà que en el segle IX es va generalitzar el costum de sepultar en els temples els cadàvers dels fidels, va anar formant-se un magma impregnat de restes putrefactes que representaven un risc enorme per a la salut, ja que allí la fermentació era major. Ni els carreus amb què estaven enllosades les esglésies, ni la utilització d'encens, ni l'altura de cúpules i voltes, ni tan sols «*la continua agitacion que causa en el aire el Canto Gregoriano, el estruendo de los órganos, el repique de las campanas*»²⁷, podia impedir que l'aire de les esglésies estiguera especialment corromput i fóra un focus ben actiu de malalties i epidèmies, agreujat per les condicions pròpies dels temples: foscor, manca de ventilació, concentració de fidels i calor produïda per gran quantitat d'espelmes i llums encesos. Sanches fa referència a les dificultats que implica canviar hàbits de pietat consagrats pel costum i, sobretot, als ingressos que les fàbriques de les esglésies obtenen per enterraments i sufragis; considera, però, que la preservació de la salut ha d'obligar les autoritats a prohibir la inhumació de cadàvers dins les esglésies i a construir cementiris fora de les poblacions i en llocs ben ventilats²⁸.

Des de la seua concepció aerista, Ribeiro Sanches va dedicar bona part del·libre a dissenyar un model de planificació urbanística en què tinguera prioritat assegurar la puresa de l'aire, fonament de tota bona salut.²⁹ La ubicació de la població en un lloc ben ventilat, «*que no sea ni húmedo por extremo, ni árido como las peñas*»³⁰, orientada al sol de mig dia, en les proximitats d'un riu, era el seu model ideal. El risc més gran procedia de la mescla d'aigües dolces amb aigües de mar, on es formava el que l'autor denominava «*la más horrible putrefacción*», que donava lloc a febres palúdiques. Giovanni Maria Lancisi, metge de Climent XI, responsable del sanejament dels pantans pontins a principis del Set-cents, i autor del *De paludibus, earumque affluviis*, un dels primers llibres que estudiaven el paludisme, va ser referència obligada per a Sanches³¹, com ho havia sigut el 1751 per a

26. La seua obra pòstuma, *Observations sur les maladies vénériennes*, va ser publicada per Andry el 1785. Cfr. LAÍN ENTRALGO, Pedro, *Historia Universal de la Medicina*, Barcelona, 1976, vol. V, p. 84.

27. *Tratado de la conservación...*, p. 120.

28. *Tratado de la conservación...*, p. 117-128.

29. Sobre «*les obsessions relatives à la qualité de l'air*», veg. el treball del professor de la Universitat de Kentucky Richard ETLIN: «L'air dans l'urbanisme des Lumières», en *VXIIIe Siècle*, 9, 1977, p. 123-134.

30. *Tratado de la conservación...*, p. 66.

31. Lancisi va ser esmentat per Sanches en les pàgines 78, 83, 84, 88, 89, 95 i 96 del *Tratado...* En el seu llibre *De noxiis paludum effluviis*, cap. 8, Lancisi defensava que el·li macerat en aigua corrent no és perjudicial, però sí que ho és si s'introdueix en bassals entollats, per la qual cosa haurà de ser prohibit per les autoritats. Sanches també s'oposava amb força que es maceraren fibres vegetals en basses o bassals en les rodalies de les poblacions, perquè aquestes es podririen en l'aigua quan fermentaren. Lancisi, en la seua *Epidemia rheumatica...*, va tractar dels perjudicis sobre la salut provocats per una inundació del Tíber, i hi aconsellava netejar l'aigua detinguda en les cases després d'una inundació i ventilar l'aire en les cases «*sahumándolas con laurel, arrayan y romero, y sobre todo quemando en cada pieza una poca de pólvora*». Sanches també referia els danys que provoquen les inundacions fins al punt d'arribar a afirmar que «*jamás se ha experimentado en ninguna población peste o epidemia considerable sin que hubiese precedido alguna inundación extraordinaria*», si bé el cultiu de l'arròs en aigües embassades és considerat per Sanches com el més perniciós de tots i causa que el paludisme siga la malaltia endèmica en algunes planúries litorals on es practica aquest

Andreu Piquer³², i ho seria el 1786 per almetge català Josep de Masdevall³³.

Després de la ubicació, Sanches descrivia la seua concepció de l'entramat urbà. Els carrers havien de traçar-se rectes, amples i ben empedrats per a evitar tant com fóra possible les exhalacions permanents de la terra i facilitar la neteja i el curs de les aigües³⁴. Sanejar la ciutat, concebuda com un organisme que cal purificar de tota la brutícia que genera, havia de ser, doncs, una de les comeses més importants de les autoritats. Sanches fa una recopilació de mesures higienistes per a lluitar contra els miasmes que enrareixen l'aire que es diferencienc poc dels reglaments i les ordenances que des del segle XVII es van fer habituals en les ciutats europees³⁵. Calia reprimir el llançament d'aigües al carrer; calia no permetre en la ciutat obradors que ocasionaren males olors o putrefacció³⁶; s'havien de desterrar de la ciutat els corralos o la cria d'animals; era necessari rentar diàriament les taules del mercat on es venien els comestibles i construir latrines en les cases. L'autor concedeix una gran importància a aquest últim aspecte, i ell mateix aconsella com construir-les i com mantenir-les sense una mala olor excessiva, per a la qual cosa fa referència al *Traité de la Police*, en la primera edició del 1713, del comissari Nicolau Delamare, considerat un dels primers textos teòrics sobre policia urbana³⁷. Sanches recollia en aquestes consideracions les idees expressades per Joan Zacaries Platner, professor de Medicina en la Universitat de Lípsia, en el seu llibre *De morbis ex immunditiis*, publicat el 1749, en què s'assenyalaven els múltiples perjudicis de la manca d'higiene personal.

A Sanches, li mereixien una preocupació particular els llocs en què s'acumulava un gran nombre de persones. Ja hem fet referència que el centre del seu interès en aquest punt el constitueixen les esglésies, però el metge portuguès també estava molt interessat en els convents religiosos, els hospitals, les presons, les casernes i els vaixells.

Els convents eren considerats, generalment, edificis poc higiènics, ja que estaven mal ventilats, però molt més els convents femenins de clausura.

L'hospital era, per a qualsevol higienista del segle XVIII, un generador de malalties. Per a evitar que fóra un lloc de mort, Sanches proposava una xarxa hospitalària especialitzada formada per una escala de tres hospitals: el primer, en el nivell inferior, on acudirien tots els malalts, seria el que ja funcionava en el mateix nucli urbà. Allí s'atendrien les urgències, però les malalties cròniques i les de caràcter menys urgent passarien a un segon hospital situat fora de la població. Un tercer hospital, situat també fora de la ciutat, on els malalts podrien respirar aire del camp, estaria destinat als convalescents procedents de les dues institucions hospitalàries anteriors. No obstant això, mentre hi haguera els hospitals generals, on es barrejaven promiscuament malalts de diferents malalties, calia almenys aconseguir la major ventilació i neteja possibles, i distribuir els pacients en sales per a una sola classe de malalties.

Podrir-se en vida en presó no era una frase retòrica, i Ribeiro Sanches no exagerava gens quan anomenava els presos «*cadáveres vivientes*» que malvivien sepultats en masmorres sense ventilació ni llum, envoltats d'immundícia, respirant un aire putrefacte i fètid. Les experiències britàniques per a millorar la salubritat de les presons vanser recollides per

cultiu. Cfr. *Tratado de la conservación...*, p. 84. El cas valencià serà motiu d'un apassionat debat en el s. XVIII. Veg. Mariano PESET - José Luis PESET, *Muerte en España. Política y sociedad entre la peste y el cólera*, Madrid, 1972, i MATEU TORTOSA, F., *Arroz y paludismo. Riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII*, València, 1987.

32. El seu *Tratado de calenturas, según la observación y el mecanicismo* va dedicar un capítol a l'etiologia i el tractament de les febres palúdiques.

33. Josep de MASDEVALL, *Relación de las epidemias de calenturas pútridas y malignas...*, Madrid, 1786.

34. *Tratado de la conservación...*, p. 102-103.

35. Pel que fa a Madrid, veg. Matilde VERDÚ RUIZ, «Limpieza y empedrado en el Madrid anterior a Carlos III», en *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*, XXIV, 1987, p. 417-443.

36. Com els oficis relacionats amb el cuir, la rentada de la llana o la maceració de fibres tèxtils.

37. En el *Traité* de Delamare s'inclouen diversos decrets que obligaven els veïns de París a fer latrines i els prohibien llançar per les finestres immundícies i aigües fecals. Delamare reconeixia l'escassa aplicació d'aquesta legislació. Cfr. Roger-Henri GUERRAND, *Las letrinas. Historia de la higiene urbana*, València, 1991, p. 67. Basant-se en Delamare, Antonio de Ulloa, que va ser comissionat a França, va proposar la construcció en les cases de Madrid de pous sèptics per a aigües majors i deixalles domèstiques. Veg. María Gloria SANZ SANJOSÉ-José P. MERINO NAVARRO, «Saneamiento y limpieza en Madrid. Siglo XVIII», en *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*, XII, 1976, p. 121 i següents.

Sanches, en particular les de Pringle i Hales, i també les aportacions de Samuel Sutton. Pringle i Hales van anar a la presó londinenca de Newgate amb el propòsit d'estudiar la naturalesa pestilent de l'aire del presidi i buscar un mitjà per a purificar-lo. Van decidir alçar un molí de vent per a renovar l'aire de les cel·les³⁸. A més de la notícia del molí-ventilador, Sanches oferia també una descripció sumària del forn inventat per l'anglès Samuel Sutton per a renovar l'aire de presons i vaixells, basat en el principi que l'aire calent és desplaçat per aire fred.³⁹

La seua condició de metge militar en l'exèrcit rus va portar Sanches a ocupar-se extensament de la salubritat de les casernes i dels soldats en campanya⁴⁰. Els aquarteraments participen del que ja hem dit en referir-nos a establiments amb amuntegament de gent i mal ventilats. Evitar l'apilotament de la tropa, cuidar de la dieta i millorar la neteja de les instal·lacions i la higiene dels homes eren mesures fonamentals per a reduir la mortalitat causada al marge de les accions de guerra.

Igual que Hales⁴¹, Sanches considerava el vaixell «*como una cárcel donde todo tiene propensión a pudrirse*». ⁴² En la sentina es produïa la major concentració de fetidesa pútrida, i el resultat de tant de miasma concentrat era que «*todos los navegantes van enfermos*». ⁴³ Tractar de renovar l'aire dels vaixells va ser una aspiració permanent de les institucions científiques del segle XVIII i de tots aquells preocupats per qüestions higienistes. Són diversos els que esmenta Sanches: el francès Bigot de Morogues i el seu gran embut de lona per a insuflar aire a la bodega, el ventilador o la ventadora de Hales, que ja havia sigut utilitzat en la presó de Newgate, o el forn de Samuel Sutton, destinat a desplaçar l'aire calent per aire fred renovat⁴⁴.

Quatre anys després de publicar la traducció del *Tratado* de Ribeiro Sanches, Benet Baïls va lliurar a la mateixa impremta de Joaquín Ibarra una recopilació de textos titulada *Pruebas de ser contrario a la práctica de todas las naciones, y a la disciplina eclesiástica, y perjudicial a la salud de los vivos, enterrar los difuntos en las Iglesias y los poblados*. Inclou la traducció d'una dissertació històrica que el catedràtic d'Història Eclesiàstica de la Universitat de Mòdena, Scipió Piattoli, havia redactat per ordre del duc de Mòdena el 1774, i que havia tingut una gran repercussió a França⁴⁵. Al llarg de seixanta-vuit pàgines es feia un repàs als múltiples «*estilos*» utilitzats al llarg de la història en el tractament dels cadàvers, amb una referència especial a les pràctiques d'hebreus, grecs i romans, considerats «*origen de nuestros usos en punto de ceremonias fúnebres*»⁴⁶. Segons Piattoli, totes les modalitats d'enterrament havien tingut en comú «*apartar los muertos de los vivos*». Les primeres alteracions d'aquest costum van tenir lloc després de la conversió de l'emperador Constantí,

38. La descripció del ventilador es va publicar en anglès i va ser traduïda al francès el 1744 per M. Demours amb el títol *Description du ventilateur, par le moyen du quel on peut renouveler l'air des mines, des prisons, des hopitaux...*, i per aquest mitjà va ser com la va conèixer Sanches.

39. Sutton va escriure un tractat, el qual va ser traduït al francès amb el títol *Nouvelle méthode de pomper l'air*, que degué ser conegut per Sanches.

40. Sanches dedica al tema militar sis capítols, que fan un total de 70 pàgines (de la 202 a la 272). Els epígrafs d'aquests capítols són els següents: «Causa de las enfermedades de los soldados», «Medios para precaverlas», «Medios para precaver la putrefacción del aire en el campo, en los hospitales y los cuarteles», «Digresión sobre la comida y la bebida de los soldados», «Del ocio y trabajo del soldado en cuanto contribuye a la conservación de su salud», i «De la limpieza y aseo necesario para la conservación de la salud del soldado».

41. Stephen HALES, *Description du ventilateur, par le moyen du quel on peut renouveler l'air des mines, des prisons, des hopitaux...*, París, 1744, p. 61. Referit per Corbin, *op. cit.*, p. 59.

42. *Tratado de la conservación...*, p. 274 i 319.

43. *Tratado de la conservación...*, p. 277.

44. A més de la renovació de l'aire, el manteniment de les provisions embarcades era la segona gran preocupació. De les diverses teories que circulaven en els ambients científics, Sanches s'inclinava per la proposta de Charles Alston. Aquest catedràtic de la Universitat d'Edimburg havia publicat el 1752 un tractat, que va ser traduït dos anys més tard al francès amb el títol *Dissertation sur l'eau de chaux*, en el qual descriu els seus experiments amb aigua de calç, molt útil per a navegacions de llarg recorregut, perquè preservava l'aigua de la putrefacció.

45. El 1778 havia sigut traduïda pel metge Vicq d'Azyr i publicada a París amb el títol *Essai sur les lieux et les dangers de sépulture*, precedida d'un discurs preliminar. Cfr. Madeleine FOISIL, *art. cit.*, p. 325.

46. Benet BAÏLS, *Pruebas de ser contrario a la práctica de todas las naciones, y a la disciplina eclesiástica, y perjudicial a la salud de los vivos enterrar los difuntos en las iglesias y poblados*, Madrid, 1985, p. 18.

quan es va consentir, en casos excepcionals, enterrar en els atriis d'algunes esglésies emperadors, bisbes de vida exemplar o fidels que oferien a les esglésies «*crecidos dones*»⁴⁷. Des del segle VI, el dret de ser soterrat en les esglésies es va generalitzar, a pesar dels canons de diversos concilis que reiteraven la prohibició d'enterrar en els temples. Segons l'opinió de Piattoli, la vanitat dels poderosos havia sigut la culpable de l'abús, ja que pugnaven per una sepultura el més propera possible a l'altar major i hi introduïen decoracions inadequades, amb retrats del difunt, escuts d'armes i altres adorns que eren «*invención de la vanidad*». La conclusió era que soterrar en les esglésies representava una pràctica contrària a les màximes de la religió cristiana.

Baïls pretenia també provar amb exemples concrets «*los males que se les siguen a los vivos de enterrar los muertos en las Iglesias*». El text destinat a això, que apareix sota l'epígraf *Parte segunda*⁴⁸, no està signat, i creiem que és degut, en part, a la ploma del metge francès Vicq d'Azyr⁴⁹, animador de la Société Royale de Médecine, que va contribuir a crear el 1776 amb Lassone i Turgot, la qual pretenia imposar un nou esperit mèdic i vincular el poder polític a la ciència⁵⁰. No es difícil imaginar les raons que van portar Baïls a ignorar el nom de Félix Vicq d'Azyr, home vinculat a l'*Enciclopedia*. Ja hem fet referència als problemes que va tenir Baïls amb el Sant Ofici el 1765 per tinença i lectura de llibres prohibits, i també sabem que va ser encausat novament el 1791, moment en què se li va prohibir una altra vegada «*la lectura y retención de libros prohibidos con pretexto alguno; que se retenga en este Tribunal-los que se trageron al tiempo de su embargo y recojan los tomos de la Enciclopedia que existen en su casa*»⁵¹. Tampoc no semblava sensat incloure el nom d'un enciclopedista com a referència d'autoritat en un debat amb fortes implicacions religioses, com era la discussió sobre el·loc de les sepultures.

La concepció teòrica del text suposadament atribuït a Vicq és molt similar a la que expressa Ribeiro Sanches: a través de la respiració, dels porus i dels aliments, l'aire exterior s'introdueix en els humors i, en el cas de contenir impureses, «*el aire se dilata y rompe las celdillas donde está como aprisionado, entonces desata y desune las partes sólidas de los cuerpos*», i s'inicia així un procés de putrefacció.

Tanmateix, el que importava a Vicq d'Azyr no era introduir-se en la complexitat de provar l'elasticitat i la compressibilitat de l'aire, sinó esmentar un ampli ventall de casos que provaren que l'aire, «*encerrado, calentado y privado de su elasticidad*», podia causar malalties molt greus, i fins i tot letals, i que l'aire de les esglésies on es produïen inhumacions amb assiduitat era el més perillós, i fins i tot supera el que es poguera trobar en presons, hospitals o aquarteraments. A diferència de Sanches, les fonts que utilitzava el metge francès eren molt superiors i diverses. Hi ha, és clar, noms i casos que apareixen en tots dos, com els de Lancisi, Pringle o Hales, però Vicq d'Azyr esmenta moltes autoritats que aporten casos demostratius de la malignitat de l'aire corromput en general i del de les esglésies en particular. Esmenta Bernardino Ramazzini, un autor de la segona meitat del segle XVII⁵² de considerable influència entre els metges espanyols per la seua obra *De morbis artificum*, publicada a Mòdena el 1700⁵³. Les referències, però, se centren en els autors que donen

47. *Pruebas de ser contrario...*, p. 45.

48. Aquesta part ocupa de la p. 155 a la p.180 de les *Pruebas de ser contrario...*

49. Ja hem assenyalat que Vicq d'Azyr va traduir al francès el text de Piattoli i hi va incloure, igual que Baïls, la carta pastoral de l'arquebisbe de Tolouse del 1775. Veg. una breu semblança del metge francès en Pedro LAÍN ENTRAÍGO, *Historia Universal de la Medicina*, vol. V, Barcelona, 1976, p. 30-31.

50. Daniel ROCHE, *Les Républicains des lettres. Gens de culture et Lumière au XVIIIe siècle*, París, 1988. El capítol XIII està dedicat a l'estudi dels elogios a metges que Vicq d'Azyr va publicar entre 1776 i 1789 en les *Mémoires de la Société Royale de Médecine*. Segons les notes del professor Roche, Vicq va escriure un elogi sobre Sanches en el tom IV, corresponent a 1780-81. Veg. p. 308-330.

51. AHN, *Inquisición*, llib. 1.169, f. 198-199. Recollit per Claude BÉDAT, art. cit. p. 32-50.

52. Va néixer el 1633 i va morir el 1714.

53. És important la influència en Francisco Bruno Fernández i la seua *Disertación fisico-legal de los sitios y parages que se deben destinar para las sepulturas*, Madrid, 1783. Ramazzini és esmentat en les pàgines 45-48.

notícia de casos de morts o epidèmies causades pels «vapores cadavèrics». En alguns casos, es tracta de metges o científics de la mateixa generació a la qual pertanyia Sanches i relacionats, directament o indirecta, amb el seu mestre Boerhaave, com ara Friedrich Hoffmann o el fisiòleg suís Albrecht von Haller⁵⁴. D'altres ja són de la generació posterior a Sanches i més pròxima a la de Vicq d'Azyr, com ara el mossèn François Rozier, l'higienista suís Simon André Tissot i, sobretot, Hugues Maret, la *Mémoire sur l'usage ou l'on est d'enterrer les morts dans les églises et dans les enceinte des villes* (1773) del qual és considerada l'obra més rigorosa entre les publicades sobre la qüestió⁵⁵.

Les connotacions religioses que presentava la decisió d'abandonar les esglésies com a lloc d'enterrament dels cristians representaven el nus gordià de la qüestió, ja que implicaven un profund canvi en les actituds davant la mort. Baïls va considerar que seria de gran utilitat donar a conèixer una *Disertación* encara inèdita del canonge de Segòvia, i posteriorment acadèmic de la Real Acadèmia de la Lengua i director d'aquesta mateixa institució, Ramón Cabrera⁵⁶, que mostrava aquesta mateixa preocupació, ja que l'autor era conscient que una gran quantitat de fidels considerava necessària la inhumació en les esglésies, «no en el campo, que a su modo de pensar antes debería destinarse para sepultura de las bestias, que para Cementerio de Christianos». Per a la majoria dels espanyols, les crides d'alarma sobre el risc que representava per a la salut l'enterrament en les esglésies eren «fantasmas con que algunos estrangeros tiran a intimidar al pueblo para extinguir por este medio una costumbre tan antigua y religiosa como es la de sepultarse en las Iglesias»⁵⁷. Quan hom responia que en tots els països catòlics d'Europa s'estaven construint cementiris en els afores de les poblacions, també s'obtenia una resposta protegida pel suport de l'autoritat del costum i amb un cert aire xenòfob, ja que aquestes novetats eren introduïdes per persones entestades a capgirar-ho tot «y en desterrar de las Repúblicas, con el pretexto de perniciosos, los usos más antiguos y piadosos», i també que cap país era tan fidel al catolicisme com Espanya.

Calia, doncs, convèncer els que pensaven que l'ortodòxia de la disciplina cristiana exigia l'enterrament fora de les esglésies, i que així es va practicar en els temps més gloriosos del cristianisme hispà. Les proves irrefutables que aportava Cabrera procedien, en la major part, dels volums ja publicats de l'*España Sagrada*, d'Enrique Florez. Segons les dades que Florez havia anat recopilant sobre els orígens del cristianisme hispànic, els màrtirs més conspicus havien sigut enterrats en camp obert, en el mateix lloc o en les proximitats del lloc on havien donat la vida per la fe. A diferència del que havia ocorregut en altres llocs d'Europa, i especialment a Itàlia, Cabrera afirmava que, després de la conversió de l'emperador Constantí, «los sagrados huesos de los Mártires no fueron transportados a las Iglesias construidas en lo interior de los pueblos, sino que se les edificaron Basílicas sobre los mismos sitios en que pelearon por la Fe»⁵⁸. Quan, en el segle XI, es van fer algunes inhumacions en les basíliques dels màrtirs, en el Concili de Braga, es va aprovar un cànon que prohibia expressament aquests enterraments. Altres concilis provincials posteriors, segons Cabrera, van ratificar el cànon del I Concili de Braga, tal com ell mateix va poder comprovar en manejar la col·lecció

54. El dictamen de la Reial Acadèmia de Medicina sobre enterraments, datat el 2 de juliol del 1781, deia: el «gran Fisiologista Alberto Haller citando a Labat, Huguonot, Sauvages, Porcio, Panarolo, Lancisi, Cardano, Gailhard, Ruti, Penicher, Raulin, Dethaidingio, Louis... dice positivamente que el vapor que resulta de la putrefacción de los cadáveres mata de repente a cualesquiera hombre que se presente y le inspire a la abertura de un sepulcro. Si este vapor no mata, sin duda por no encontrar objeto próximo en quien ejercer su mortal influjo, excita o produce enfermedades peligrosas, y corrompe los cuerpos. Un solo cadáver pútrido y metido en su ataúd al removerlo, sin duda, y pasados doce años, inficionó el templo donde estaba colocado, y produjo una enfermedad que se comunicó a los monjes. De la abertura y renovación del cementerio de Leiteurs, ciudad de la antigua Aquitania, resultó allí una epidemia pestilente». Vid. AHN, Consejos, lligall 1.032 Dictamen de la Real Academia de Medicina sobre enterramientos, Madrid, 2 de juliol de 1781.

55. Philippe ARIÈS, *El hombre ante la muerte*, Madrid, 1983, p. 400.

56. *Disertación histórica, en la qual se expone, según la serie de los tiempos, la varia disciplina que ha observado la Iglesia de España sobre el-lugar de las sepulturas desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*. Es trobava inclosa entre les pàgines 71-181 de les *Pruebas*...

57. Ramón CABRERA, *Disertación*... p. 73-74.

58. Ramón CABRERA, *op. cit.* p. 89.

de cànons custodiats en la biblioteca d'El Escorial. Aquesta regla canònica només recollia les excepcions dels personatges reials i els prelats. I aquesta excepció és la que, segons l'opinió de Cabrera, va permetre l'abús. Els reis van aconseguir sepultura en les esglésies per la seua condició de patrons, i aquells membres de la noblesa que contribuïen a les despeses, «*a título de bienhechores consiguieron al fin meter sus cadáveres dentro de los templos. Por ese camino ha venido la cosa a parar a tal extremo, que por lo común ya nadie queda fuera de la Iglesia*»⁵⁹. Cabrera finalitzava la seua *Disertación...* sol·licitant que fóra l'autoritat del rei la que imposara, «*echando mano de su autoridad, sobre la cerviz de los soberbios, aquella disciplina que por medios suaves no puede la Iglesia hacer observar*»⁶⁰.

Aquesta mateixa crida al poder secular com a motor de la reforma es trobava en la carta pastoral que el bisbe de Tolouse, Loménie de Brienne, havia fet pública el 1775 i que Vicq d'Azyr havia inclòs en el seu *Essai sur les leix et les dangers de sépultures*, la qual era traduïda i editada en espanyol per Baïls en les *Pruebas...*⁶¹. El prelat francès hi feia una crida als «*respetables Magistrados*» perquè uniren la seua autoritat a la dels bisbes. Com que les epidèmies havien alertat les autoritats civils del perill que representaven les inhumacions en les esglésies, les autoritats eclesiàstiques volien aprofitar aquesta presa de consciència perquè finalitzara aquesta «*especie de profanación*» que representava «*el uso inmoderado de enterrar los muertos en los santos lugares*», fruit d'un orgull i d'una vanitat difícilment compatibles amb la doctrina cristiana, una denúncia que ja feia Piattoli en la seua *Disertación* i que trobem també en alguns dictàmens dels bisbes espanyols inclosos en l'*Expediente general*.⁶²

L'última aportació a les *Pruebas* reunides per Baïls era una altra carta pastoral, la de l'arquebisbe de Torino, Francesco Lucerna, datada el 25 de novembre de 1777⁶³. La pastoral advocava per retornar a l'antic costum dels cementiris instal·lats en l'exterior de les poblacions, i amb aquesta finalitat, «*atendiendo a los piadosísimos designios de nuestro Augusto Monarca, el cual, ansioso siempre de la felicidad de sus vasallos, ha hecho construir dos vastísimos y magníficos cementerios fuera de las puertas de esta ciudad*», el prelat establia unes regles per al coneixement general. Els enterraments en les esglésies quedaven estrictament prohibits, tret dels prelats, els canonges i els rectors, mentre que els monjos i les religioses haurien de rebre sepultura «*en parages que haremos reconocer a este efecto*». El cadàver només visitaria l'església per a celebrar-hi les corresponents exèquies fúnebres, i n'eixiria per a ser enterrat en el cementiri d'acord amb un horari estricte, en companyia dels capellans.

L'experiència de Torino va ser seguida amb molta atenció durant la controvèrsia sobre els cementiris. El dictamen fiscal de 2 de maig de 1781 esmentava el prelat de Torino com a exemple per haver restablert els cementiris i haver prohibit els enterraments en les esglésies, «*sin que la diferencia de el-lugar en que se da la sepultura a los cadáveres disminuya en cosa alguna el valor ni el fervor de los sufragios por las almas de los difuntos*»⁶⁴. L'ambaixador d'Espanya a Torino va enviar al Consejo plànols dels nous cementiris i les ordenances amb què s'havien creat, i una descripció dels cementiris va ser enviada també a Madrid des de

59. Ramón CABRERA, *op. cit.* p. 137.

60. El paràgraf subratllat procedia del Capítol-III del llibre III de les *Sentències* de sant Isidor. Cfr. Ramón CABRERA, *op. cit.* p. 153-154.

61. La carta pastoral ocupava de la pàgina 181 a la 209 del llibre de Baïls. La pastoral havia sigut enviada per l'ambaixador espanyol a Versalles per a coneixement del Consejo.

62. La col·laboració entre les autoritats eclesiàstiques i civils s'havia produït a França, i aquest era el camí que havia de seguir Espanya. L'assemblea del clergat gal·licà del 1775, en què l'arquebisbe Loménie de Brienne va fer una crida perquè els prelats s'uniren contra el costum dels enterraments en favor de la salut dels fidels i per la dignitat dels temples i del culte, havia possibilitat la declaració sobre els enterraments que havia fet Lluís XV al març del 1776, i de la qual es feia ressò l'informe enviat el 2 de juliol de 1781 al Consejo de Castella per l'Acadèmia de Medicina. L'antic ordre de l'Església podia quedar restaurat aliant-se amb l'esperit del segle.

63. La carta pastoral ocupa de la pàgina 210 a la 263 de les *Pruebas...*

64. AHN, *Consejos*, lligall 1.032, *Dictamen de los Fiscales del Consejo sobre Real Orden de 24 de marzo de 1781*, Madrid, 2 de maig de 1781.

l'ambaixada a Roma. En la *Respuesta Fiscal* de 31 de març de 1786 s'afirmava que aquests cementiris estaven servint de model per als que es projectaven en altres llocs d'Itàlia. Fins i tot, el seu exemple va aprofitar com un dels arguments que va esgrimir el Consejo en la seua *Consulta* de 9 de desembre de 1786, que desaconsellava variar el·loc de les sepultures. Segons el Consejo, el cost dels dos cementiris de Torino havia sigut tan gran —«*han costado más de dos millones de reales*»— que el projecte de construir cementiris a Espanya amb criteri general resultava econòmicament inviable.

La posició del Consejo, oposada «a alterar la actual costumbre de los enterramientos dentro de las Iglesias»⁶⁵, mereix un breu comentari, ja que la major part dels membres discrepaven de les opinions científiques⁶⁶, de la majoria de la jerarquia eclesiàstica⁶⁷ i, el fet que és més significatiu, dels desitjos del monarca. Entre els membres del Consejo de Castilla, l'imaginari religiós i l'ordre social van pesar de manera definitiva a l'hora d'expressar la seua opinió. El vincle que unia els vius i els morts era, a les acaballes del segle XVIII, encara poderós, i en aquest imaginari col·lectiu actuava eficaçment la creença en un sistema de protecció recíproca que vinculava els primers amb els segons mitjançant misses i pregàries a canvi de protecció i intercessió. La mort condicionava encara, de manera molt considerable, el significat de la vida.

Tanmateix, era sobretot la defensa de l'ordre social la principal motivació del Consejo. Els textos recopilats pel català Baïls referits a la disciplina eclesiàstica, especialment els del canonge de Segòvia Ramón Cabrera, i les pastorals dels arquebisbes Brienne i Lucerna demostraven que el pas de l'enterrament en cementiris a les inhumacions en esglésies havia sigut iniciat pels més poderosos, que van forçar un pretès dret de ser enterrats *infra ecclesiam* com una manera de subratllar la seua posició social preferent davant l'acció anivelladora i democràtica de lamort. En els cementiris, situats habitualment en prats una mica allunyats de la població, la memòria genealògica dels difunts es dissipava en un temps relativament breu, ja que les inscripcions en el lloc de l'enterrament eren generalment escasses. Tanmateix, la tomba, en l'església, s'alçava amb el propòsit de deixar memòria immortal del difunt, amb epitafis que arribaven a reconstruir-ne el currículum, i on la singularitat del soterrat s'unia a la individualització de la seua família, ja que el panteó en l'església també simbolitzava el caràcter continuador de la unitat familiar⁶⁸. El Consejo va considerar que, si bé el trasllat de les inhumacions dels cementiris a les esglésies en la baixa edat mitjana era el resultat d'un canvi de mentalitat, la decisió de construir cementiris secularitzats representava arrancar els difunts de l'Església, trencar els vincles entre els vius i els morts i difuminar aquells signes diferenciadors de l'ordre jeràrquic tradicional que havien de manifestar-se també en el trànsit al més enllà, per imposició governativa, i la mentalitat de la gran majoria dels espanyols no acceptaria de bon grat una modificació forçada de creences fonamentals, fet que podria arribar a donar lloc a la «*repugnancia de las gentes*» davant les «*groseras materialidades que caen en los sentidos*».

La real resolució a la *Consulta*, feta pública el 9 de març de 1787, va ser contrària a l'opinió del Consejo. Carles III ordenava el restabliment de la disciplina de l'Església en l'ús i la construcció de cementiris fora de les poblacions i en llocs ventilats, i el ple del Consejo va rebre el 20 d'aquest mateix mes la minuta de la Real Cèdula per al compliment de les ordres reials, publicada el 3 d'abril⁶⁹.

La labor de Baïls com a difusor de les idees higienistes europees i, molt particularment,

65. AHN, *Consejos*, lligall 1.032, *Consulta del Consejo de Castilla*, Madrid, 9 de desembre de 1786.

66. El mateix any de la consulta negativa del Consejo, les concepcions higienistes il·lustrades aconsegueixen a França el primer gran èxit amb el tancament del cementiri dels Sants Innocents. Veg. Owen HANNAWAY, «La fermeture du cimetière des Innocents», en *XVIIIe Siècle*, 9, 1977, p. 181-191.

67. Segons José Luis Galán, dels 55 dictàmens enviats pels prelatos espanyols, només cinc es mostraven obertament contraris a la reforma. Cfr. José L. GALÁN CABILLA, «Madrid y los cementerios en el siglo XVIII», en EQUIPO MADRID, *Carlos III, Madrid y la Ilustración*, Madrid, 1983, p. 255-295. La citació, en la p. 272.

68. José JIMÉNEZ LOZANO, *Los cementerios civiles y la heterodoxia española*, Madrid, 1978, p. 41.

69. *Novísima Recopilación*, llei I, títol III.

les que denunciaven la insalubritat dels enterraments, havia aconseguit el seu primer objectiu amb la publicació de la Reial Cèdula de 3 d'abril de 1787. Havia arribat el moment de collir-ne els fruits. La Real Academia de San Fernando, on Baïls exercia com a professor preeminent, va ser l'encarregada d'elaborar projectes de nous cementiris. Alicia González Díaz⁷⁰ ha computat vint-i-set projectes realitzats per alumnes de l'Academia datats entre el 1787 i el 1845, el primer dels quals té data de 22 de maig del 1787, obra d'Evaristo del Castillo, després d'haver transcorregut poc més d'un mes des de la promulgació de la Reial Cèdula.

No obstant això, el desig de variar els costums funeraris va toparfrentalment amb la realitat i va portar els bons propòsits a la inoperància «*hasta que llegue el feliz momento de la erección de cementerios rurales*», com es llegia a finals del 1796⁷¹. Només l'aguda crisi de mortalitat del 1804, provocada per l'epidèmia de febre groga d'aquell any, va obligar a la construcció d'alguns cementiris⁷². Van ser, però actuacions puntuals, en molts casos provisionals, i forçades per circumstàncies que feien inviables els enterraments massius en els temples. La tònica va ser l'oposició tancada a la construcció de cementiris en l'exterior de les poblacions. La causa adduïda era, habitualment, els seriosos problemes de finançament que n'implicava la construcció, però en el fons de tot hi havia problemes de mentalitat que afectaven creences religioses molt arrelades i un ordre social jerarquitzat que hom volia que pervivira, també, en el món dels morts.

(Agraeixo a Inmaculada Arias de Saavedra les seues gestions perquè poguera comptar amb promptitud amb la reproducció fotocopiada d'aquesta *Noticia*).

70. Alicia GONZÁLEZ DÍAZ, «El cementerio español en los siglos XVIII y XIX», en *Archivo Español de Arte*, XLIII, 171, 1970, p. 289-320.

71. *Nov. Rec.*, llib. VII, tít. 40, llei 5.

72. Vicente PÉREZ MOREDA, *Las crisis de mortalidad en la España interior*, Madrid, 1980, p. 428-429.